

miejszem zamieszkania Bogą-Jahwe, Arką Przymierza, jest Przybytkiem eschatologicznym. Kiedy Maryja zdobyła świadomość bóstwa swego Syna? R. L. sądzi, że w chwili zwiastowania Maryja miała tę świadomość, ale niewyraźną. Wyraźne poznanie bóstwa Chrystusa osiągnęła Ona przy pomocy refleksji nad tekstami Pisma św., w świetle łaski Bożej.

R. L. wyraźnie zaznacza, że opisy u Łk 1—2 opierają się na mocnych podstawach historycznych, na realnych faktach przekazanych przez naocznych świadków. Powyższe ujęcie różni się całkowicie od poglądów egzegetów liberalnych, którzy odmawiają tym tekstom wartości historycznej. R. L. odkrywa też nowe bogactwa w treści teologicznej Łk 1—2. Utożsamienie Jezusa z Jahwe to według niego ostatnie słowo chrystologii Ewangelii Dzieciństwa według św. Łukasza.

Jezus przedstawiony jest u Łk 1—2 jako Mesjasz o podwójnym aspekcie, królewskim i kapłańskim. Jest On Mesjaszem z rodu Dawida (przez legalnego ojca Józefa) o władzy królewskiej i Mesjaszem z rodu Aarona (przez Maryję krewną Elżbiety) o władzy kapłańskiej. Widzimy tu nawiązanie do poglądów sekty w Qumran oczekującej dwóch Mesjaszów. Czy więc środowisko chrześcijańskie, z którego wyszły opisy dzieciństwa Chrystusa u św. Łukasza, miało jakąś łączność z sektą qumrańską?

Przy omawianiu dzieła R. L. nie można zapominać o jego precyzji w analizie tekstów, o jego staraniach, by wykorzystać wszystkie możliwe źródła i informacje. Autora charakteryzuje przy tym ostrożność w wypowiedzaniu nowych opinii.

R. L. zebrał ogromny materiał dotyczący dwóch pierwszych rozdziałów ewangelii Łukasza. Jego praca będzie punktem wyjścia dla dalszych badań na tym odcinku.

Ks. Tadeusz Paprocki

A. Jaubert, *La date de la cène. Calendrier biblique et liturgie chrétienne*, Paris 1957.

Jednym z problemów Nowego Testamentu jest pytanie, kiedy odbyła się Ostatnia Wieczerza Chrystusa. Odpowiedź utrudniają różnice chronologiczne u synoptyków i św. Jana. Według trzech pierwszych Ewangelistów Ostatnia Wieczerza była wieczerzą paschalną, zaś śmierć Chrystusa zdaje się przypadać na pierwszy dzień świąt żydowskiej Paschy. Natomiast według czwartego Ewangelisty śmierć Chrystusa nastąpiłaby w dzień poprzedzający święto Paschy, czyli w dzień przygotowywania i zabijania jagniąt w świątyni.

Wiele powstało teorii usiłujących trudność tę rozwiązać¹. A. Jaubert asystent Sorbony Paryskiej, stworzyła jeszcze jedną teorię, której celem jest również rozwiązanie problemu niezgodności danych czasowych u synoptyków i św. Jana. Podstawą dla tej hipotezy stał się kalendarz księgi Jubileuszów, na który zwrócono uwagę dlatego, że znany był on w Qumran.

Ukazanie się książki A. Jaubert poprzedziły artykuły tej uczoney: *Le calendrier des Jubilés et de la secte de Qumran, Ses origines bibliques*², *La date de la dernière cène*³, oraz *Le calendrier des Jubilés et les jours liturgiques de la semaine*⁴. Wskazują one na dłuższy okres czasu, jaki poświęciła A. Jaubert studium z zakresu chronologii Nowego Testamentu, a w szczególności ostatnich dni życia Chrystusa. Teorią, której broni A. Jaubert jest twierdzenie, że Chrystus spożył wieczerzę paschalną nie w czwartek, lecz we wtorek. Zapatrywanie to znajduje swą podstawę w kalendarzu księgi Jubileuszów, który jest kalendarzem słonecznym, używanym przez Sadokitów. Kalendarz ten dzieli rok na cztery równe okresy po 91 dni, w sumie 364 dni w roku. Ustaliwszy, że pierwszy dzień nowego roku według tego kalendarza przypada w środę⁵, można też ustalić nazwy dni tygodnia, w które przypadają zawsze poszczególne święta. Wynika stąd również, że święto Paschy przypada corocznie w środę, pierwszego miesiąca (15 Nisan). Dniem poprzedzającym, w którym spożywano baranka byłby więc wtorek. Ponieważ dane chronologiczne Ewangelii synoptycznych są inne, niż Ewangelii Jana, jest to dowód, że Ewangelie synoptyczne w tym miejscu podają chronologię wg kalendarza słonecznego, zaś Jan układa ją wg kalendarza księżycowego. Chrystus przeto spożył Paschę we wtorek, tj. 14 Nisan; stosował więc kalendarz słoneczny, zaś kapłani spożywali ją w piątek, tj. 14 Nisan, ale według kalendarza księżycowego.

Aby dojść do takiego wniosku A. Jaubert w pierwszej części dzieła omawia najprzód kalendarz księgi Jubileuszów (s. 13—30). Analizuje wzmianki o tym kalendarzu w Dokumencie Damasceńskim (6, 18—19; 3, 13—15; 16, 1—5), jak również w Regule Przymierza (1, 15—2, 21). Dopatruje się też wzmianek o tym kalendarzu w księdze Henocha (I Hen. 72, 13—32; 82, 10—18). Ważnym dokumentem wskazującym niedwuznacznie na użycie kalendarza słonecznego jest tzw. Chronologia ludów Wschodu, napisana przez Al-Biruni.

Następnie autorka omawia historię i początki kalendarza słonecznego (s. 31—59). Materiałem dowodowym wskazującym na istnienie tego kalendarza w czasach bardzo odległych są księgi Starego Testamentu. Na podstawie zestawień szeregu lat podanych przez te księgi A. Jaubert stwierdza, że auto-

¹ Por. J. Ł a c h, *Data Ostatniej Wieczerzy*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 11 (1958) 404—417.

² „Vetus Testamentum”, 3 (1953) 250—264.

³ „Revue d'Histoire des Religions”, 146 (1954) 140—173.

⁴ „Vetus Testamentum”, 7 (1957) 35—61.

⁵ Por. D. Barthélemy, *Notes en marge des publications récentes sur les manuscrits de Qumran*, „Revue Biblique”, 59 (1952) 199—203.

rowie tych ksiąg stosowali kalendarz słoneczny; w niektórych tylko wypadkach zauważyć można poprawki na rzecz kalendarza księżycowego. W księgach z okresu hellenistycznego stosowany był kalendarz księżycowy. Tak więc stwierdzić można wg autorki, że na przełomie naszej ery istniały dwa kalendarze liturgiczne, lecz kalendarz słoneczny ma charakter bardziej archaiczny. Ślady tego kalendarza zachodzą się także we wczesnej liturgii chrześcijańskiej (por. s. 60—75). Jeśli chodzi o datę Ostatniej Wieczerzy świadectwa, jakie znajdują się we wczesnych dokumentach chrześcijańskich⁶ mają wskazywać, iż znane było wtedy przekonanie, że Ostatnia Wieczerza Chrystusa w wieczniku odbyła się we wtorek. Wskazują na to również dane pozostawione w pamiątnikach pątniczki Eterii⁷. Na podstawie wczesnej tradycji można więc według autorki postawić twierdzenie, że przekonanie, iż czwartek, jako dzień Ostatniej Wieczerzy jest tworem późniejszym.

W ostatniej części dzieła A. Jaubert podaje próbę rozwiązania kwestii różnic datowych Wielkiego Tygodnia, jakie zachodzą między Ewangelią synoptycznymi a Ewangelią Janową. Przyjęcie możliwości istnienia dwóch kalendarzy pozwala jej ustalić rozkład wydarzeń tego tygodnia. Tak więc Ostatnia Wieczerza Chrystusa odbyła się we wtorek wieczorem, w tym również dniu Chrystus został pojmany. Na proces Chrystusa przeznaczono trzy dni, włączając weń również i egzekucję na Golgocie. Konkluzja taka, choć wydaje się rewolucyjną, to jednak wg autorki jest najbardziej tradycyjną, opartą na najstarszych dokumentach, stanowiących jej przesłanki dowodowe.

Dzieło A. Jaubert nabiera jeszcze większej wartości dzięki dodatkom. Jednym z cenniejszych jest *appendix* drugi, w którym zostały omówione dokumenty potwierdzające używanie kalendarza kapłańskiego przez Żydów.

Dwie tablice na końcu książki, to wynik dociekań autorki. Pierwsza tablica jest zestawieniem chronologii Wielkiego Tygodnia. Synopsa tekstów czterech Ewangelii ma na celu wykazać słuszność zapatrywań, iż wydarzenia te nie mogły się dokonać w ciągu kilku godzin. Tablica druga, to kalendarz księgi Jubileuszów.

Teoria A. Jaubert wywołała ożywioną dyskusję. Dość tu wspomnieć, że pozytywnie została oceniona przez E. Vogta⁸, J. Delorme'a⁹. Wystarczy również w tym celu przejrzeć *Elenchus bibliographicus* w „*Ephemerides Theologicae Lovanienses*”, 34 (1958) 118—128.

Teoria A. Jaubert rzeczywiście, jak to stwierdził E. Vogt, „wydaje się nie sprzeciwiać Ewangeliom, ...rozwiązuje liczne trudności, a jeśli chodzi o prze-

⁶ *Didascalia*, r. 21; Wiktorryn († 304), *De fabrica mundi*, r. 3; Epifaniusz († 404), *De fide*, 22. Ten ostatni powołuje się na *Didascalia*.

⁷ *Peregrinatio ad loca sancta*, 34.

⁸ *Dies ultimae coenae Domini*, „*Biblica*”, 36 (1955) 408—413.

⁹ *Jésus a-t-il pris la dernière cène le mardi soir*, „*L'ami du Clergé*”, 67 (1957) 218—223; 229—234. Por. też: P. W. Skehan, *The Date of the Last Supper*, „*The Catholic Biblical Quarterly*”, 20 (1958) 192—199.

bieg męki, rzuca nowe światło. Argumenty jednak zawierają pewne niejasności, które zresztą zauważa sama autorka. Nie jest jasną kwestią, dlaczego fazy księżyca odgrywają tak ważną rolę w podawaniu dat, jak również i ta okoliczność, że przekonanie o czwartku, jako o dniu Ostatniej Wieczerzy nie napotykało sprzeciwów, mimo że widziano trudności w ustalaniu chronologii wydarzeń Wielkiego Tygodnia. Zresztą same relacje Ewangelistów, a zwłaszcza Marka, który służy za podstawę hipotezy A. Jaubert, wskazują raczej, że dane chronologiczne odnoszą się do kalendarza legalnego. Szukanie rozwiązania tej trudności w istnieniu różnych epizodów katechezy ustnej, układającej chronologię według dwóch różnych kalendarzy, a wcielonych rzekomo nieświadomie przez Ewangelistów do Ewangelii pisanych, trudności tej teorii komplikuje jeszcze bardziej.

Dzieło A. Jaubert jest jednak tego rodzaju, że w egzegezie opisów ostatnich dni życia Chrystusa musi być brane pod uwagę.

Ks. Jan Łach

Ks. Dr Alojzy J o u g a n, *Słownik kościelny łacińsko-polski*. Wydanie III, zmienione i uzupełnione, Poznań — Warszawa — Lublin 1958, Księgarnia Św. Wojciecha, ss. XV, 765.

Z ogromną satysfakcją otwiera się *Słownik* ks. Jougana w tym nowym opracowaniu. Na pierwszy rzut oka uderza wielka przejrzystość i czytelność dzięki zastosowaniu małych liter i tłustego druku w hasłach w przeciwieństwie do majuskuł w poprzednich dwu wydaniach oraz dzięki obfitszemu użyciu kursywy. Również inicjały haseł są drukowane małymi literami z wyjątkiem imion własnych, co bardzo ułatwia orientację. Drugą nowością, nie mniej mile widzianą, jest zaznaczenie iloczasu przedostatniej zgłoski, co jest ważne ze względu na akcentowanie. Praktycznie umieszczono tylko znaki krótkości w krótkich zgłoskach przedostatnich. Pełniejszego uwzględnienia iloczasu z różnych powodów nie dało się przeprowadzić.

Jak formą zewnętrzną *Słownik* w 3 wydaniu bardzo dodatnio różni się od wydań poprzednich, tak również w ujęciu materiału należy mu przyznać wyższość. Wiadomo, że *Słownik* ks. Jougana zawierał materiał nie tylko czysto leksykalny, lecz także encyklopedyczny. Otóż w nowym wydaniu skrócono materiał encyklopedyczny, głównie dzięki zmniejszeniu rozmiarów życiorysów świętych i błogosławionych, natomiast znacznie rozszerzono zapas słów z uwzględnieniem między innymi neologizmów, bez których przy dzisiejszym rozwoju naszej kultury nie można się obejść w użyciu języka łacińskiego. By zdać sobie sprawę z tego, jak materiał leksykalny się rozrósł, wystarczy